

HÜQUQ**BEYNƏLXALQ MÜNAQIŞƏLƏRDƏ
HƏRBİ GÜC FAKTORUNUN YERİ VƏ ROLU****A.N.ABBASBƏYLİ**
Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün tətbiqi problemi ən mürəkkəb və geniş problemlərdən biridir. Siyasi prosesdə kompromis axtarışı, qarşılıqlı güzəştlər və razılaşma güc metodlarının tətbiqi və ya tətbiqi hədələmə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Hər cür razılaşmaların, o cümlədən beynəlxalq hüququn köməyi ilə rəsmiləşdirilən istənilən razılaşmanın əldə edilməsi müəyyən qüvvələr balansını əks edir. Buna görə beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiqindən və ya zorla hədələnmədən imtina haqqında mühakimələr ya taktiki gediş, ya utopik düşüncənin yaranması, ya bu münasibətlərin təbiətinin dərk edilməməsi ola bilər. Şübhəsiz ki, zordan, xüsusi ilə dövlət müəssisələri, institutlarının tədbirlər sistemi çərçivəsində ixtisaslaşmış, strukturlaşmış zordan istifadənin ən «xalis» növü müharibədir. Müharibənin xüsusi növ ictimai-siyasi hadisə kimi xüsusiyyətləri tələb edir ki, hərbi gücə beynəlxalq münasibətlərin ümumi kontekstində xüsusi yer ayrılınsın.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi güc faktorunun nəzərdən keçirilməsi zamanı bu məsələnin ən azı iki tərəfini fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, bu müharibənin və siyasətin nisbəti problemi, onun təhlili isə nəinki onların qarşılıqlı təsirini, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə zorun açıq şəkildə tətbiq edilməsinin nəticələrini aşkar etməyə imkan verir. İkincisi, bu problem dövlətin hərbi gücünə təsir edən və bu gücü təşkil edən faktorlar problemdir. Birinci tərəf daha sabitdir, o dövlət, dövlətlərarası münasibətlər, xarici siyasət kimi daha ümumi anlayışlar ilə bağlıdır. İkincisi daha hərəkətli və dinamikdir, çünki burada cəmiyyətin ictimai-siyasi təşkilinin səviyyəsi, istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi kimi faktorlar rol oynayır.

Müharibə və siyasət. Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün rolunun nəzərdən keçirilməsi üçün qədimdən klassik sayılan müharibə və siyasətin nisbətini xarakterizə edən bəzi əsas müddəaları xatırlatmaq vacibdir. Daha vacib və öz əhəmiyyətini itirməmiş müddəa isə K.Klauzeviçin aşağıdakı fikridir: «Müharibə özlüyündə siyasi aktdır. Müharibə nəinki siyasi akt, həm də siyasətin həqiqi vasitəsi, siyasi münasibətlərin davamı, onun başqa vasitələrlə aparılmasıdır. Onun özünəməxsusluğu isə yalnız vasitələrin özünəməxsusluğudur. ...Siyasi məqsəd sadəcə məqsəddir, müharibə isə yalnız vasitədir və heç vaxt vasitəni məqsəddən ayrı düşünmək olmaz». Müharibə və siyasəti nə ayırmaq, nə müqayisə

etmək olmaz, amma müharibə-siyasətin öz qanunlarına əsasən inkişaf edə bilən xüsusi növüdür.

Dövlətlər, dövlət qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemi bir qayda olaraq mürəkkəb və rəngarəngdir, o heç bir halda yalnız güc metodları ilə bitmir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, zor tətbiqi və ya daha çox rast gəlinən zorla hədələmə olmadan mümkün deyil. Müharibə beynəlxalq münasibətlərin mövcud sistemi çərçivəsində yaranmış ziddiyyətlərin digər metodlarla həll etmək səylərinin puça çıxmasının nəticəsidir. Bu növ ziddiyyətlər böhranın gedişində də həll edilə bilər, yeni tərəflər müharibə həddinə çatən zaman bu və ya digər mülahizələrə görə onu başlamlar. Nəticədə isə beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud modeli daha da möhkəmlənə, bu sistem çərçivəsində tarazlıq yenidən paylana, tamamilə başqa qüvvələr tarazlığına əsaslanmış yeni model yaranı bilər. Yaranan problemlərin həllinin son üsulu kimi hərbi gücdən istifadə itkilər və fəlakətlər, konfliktin bütün iştirakçıları üçün gözənilməz nəticələr ilə bağlıdır.

Siyasi və hərbi metodların nisbəti problemi. İlk növbədə dövlət rəhbərliyinin fəaliyyəti kimi siyasətin və dövlətin və onun hərbi qüvvələrinin potensial müharibəyə hazırlığının nəzəriyyə və praktikasını əhatə edən hərbi sənət sahəsi kimi başa düşülən strategiyanın real qarşılıqlı təsirdə olduğu sahənin konkret istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır. Nəzərə alsaq ki, bu mürəkkəb problemə ayrı-ayrı aspektləri fərqləndirmək çətindir, bu istiqamətləri qısaca olaraq belə formulə etmək olar.

Siyasət və strategiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin bütün yuxarıda sadalanan aspektlərini dövlətin müharibəyə hazırlığının müxtəlif mərhələlərini – müharibəyə başlaması, aparması və bitirməsini xarakterizə edən sistemin qarşılıqlı asılı olan halqaları kimi təqdim etmək olar.

Bu istiqamətlərdən hər birinin mahiyyətini açmağa çalışsaq. İlk növbədə, ali siyasi rəhbərliyin dövlət qarşısında dayanan vəzifələrin xarakterini dərk etməsinin vacibliyindən danışmaq lazımdır. Dövlət inkişaf etdikcə bu məqsədlər də dəyişir, onların həyata keçirilməsi uzun illər sürə, bir neçə nəslin səylərini tələb edə bilər.

Yeni və ən yeni dövr ərzində bu problemlərin sırasına məsələn, bu və ya digər növ asılılıqdan azadlıq uğrunda, əvvəllər itirilmiş torpaqların birləşdirilməsi, dünya ticarət yollarına çıxış, iqtisadiyyatın inkişafı üçün həyati əhəmiyyətli olan iqtisadi resurslara çıxış, az və ya çox dərəcədə təhlükəsiz inkişafı təmin edən müəyyən hədudlara çatmaq uğrunda mübarizə daxil olmuşdur. Bu vəzifələr sosial və siyasi və texnoloji inkişafın səviyyəsindən, beynəlxalq münasibətlər sistemi çərçivəsində qruplaşmasından asılı olaraq dəyişir, ancaq yenə də onlar konkret olmalıdır.

Göründüyü kimi, dövlətin qarşısında onun inkişafının bu və ya digər dövrdə duran vəzifələrin xarakteri onun beynəlxalq münasibətlər sisteminə partnyorlarından hansının onların reallaşmasına mane olacağını, hansının isə şərait yaradacağını, yəni kimin düşmən və kimin müttəfiq olacağını müəyyən edir. Vəzifələrin aktuallığından, onların həyata keçirilməsinə mümkün müqavimətin dərəcəsindən asılı olaraq, hərbi gücdən istifadə və müttəfiqlərin cəlb olunması məsələsi həll edilməlidir. Düzgün qoyulmuş sual və aydın cavab əhəmiyyətli dərəcədə məsələnin sonucunu müəyyən etməyə imkan verir, bu isə uzunmüddətli maraqların reallaşmasında, xüsusilə vacibdir. Uzunmüddətli maraqların reallaşması

uğrunda mübarizə prosesində bir problem ətrafında birləşmiş bütöv bir silsilə müharibələrin yaranması mümkündür. Bu silsilənin dövrü ərzində əsasən düşmənin və müttəfiqin seçilməsində eyni meyarlardan istifadə edilir. Sosial-iqtisadi, siyasi, geosiyasi, demoqrafik və digər faktorların təsiri altında xarici siyasət kursuna belə dövrü yenidən baxılmada, məşhur fikir aşkar şəkildə özünü büruzə verir, yəni dövlətin daimi dostları olmur, onun daimi maraqları vardır.

Bu silsilənin nümunəsi Rusiyanın XVII əsr siyasəti ola bilər. Böhran və yadelli hücumlar nəticəsində əsrin əvvəlində həyati əhəmiyyətli qərb torpaqlarını itirdikdən sonra, onların arasında Moskvaya gedən yola nəzarət edən Smolensk də var idi, Rusiya öz qüvvələrini itirilmiş torpaqların qaytarılmasına yönəlməli olmuşdu. Bu zaman bütün digər vəzifələr, o cümlədən də Baltik və Qara dənizlərə çıxış ikinci plana keçirdi. Rusiyanın bu istiqamətdə apardığı müharibələr silsiləsi bir neçə onillik davam etmişdi. Bütün bu dövr ərzində əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrdə iştirak etmiş və rus torpaqlarını işğal etmiş İsveç dövləti Reç Pospolita ilə mübarizədə müttəfiq kimi nəzərdən keçirilir və ona münasibətdə əsasən isveçliləri iqtisadi imtiyazlarla təmin edən əlverişli siyasət yürüdü. Türkiyə və Krım xanlığı ilə mübarizədə Rusiya həmin dövrdə aktiv hücum addımlarından çəkinirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qərb torpaqları uğrunda mübarizə, xüsusilə inadlı xarakter daşıyırdı və ilkin qüvvələr balansı heç də Rusiyanın xeyrinə deyildi. Ancaq sonda torpaqlar geri qaytarılmışdı və XVII əsrin sonunda qüvvələr nisbəti o qədər dəyişmişdi ki, Reç Pospolita artıq təhlükə deyildi, onun Rusiyanın xarici siyasətinin obyektinə çevrilməsi üçün zəminlər yaranmışdı. Məhz həmin zaman xarici siyasət prioritetlərinə yenidən baxılması və dənizlərə çıxış vəzifəsi irəli sürüldü. Nəticədə, İsveç uzun müddətə düşməne çevrildi, Rusiya onunla qızgın müharibəyə girdi, həm də bu mübarizənin ilkin mərhələsində Rusiyanın müttəfiqlərindən biri zəifləmiş Polşa idi. Hərbi konfliktlərin Rusiya üçün növbəti silsiləsi Rus-türk müharibələri oldu. Avropada bu silsilələrdən biri Almaniyanın 1864, 1866 və 1870-71-ci illərdə birləşməsi ilə bağlı müharibələr oldu. Prussiya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışır, ancaq bu müharibələrdən birində Avstriya onun müttəfiqi, digərində düşməni olur, üçüncüsündə isə Avstriya-Macaristan neytral mövqe tutur.

Məqsədin qeyri-dəqiqliyi əvvəlcə qüvvələrin və vasitələrin parçalanmasına, həlledici istiqamətin, əsas düşmənin müəyyən edilməsinə gətirir. Müharibənin siyasi məqsədi müəyyən edildikdən sonra, strategiyaya seçilmiş məqsədin əldə edilməsi üçün mümkün hərəkət azadlığı vermək lazımdır. Bu, xüsusilə əsas qüvvələri düşmənlərdən hansına qarşı yönəltməyin vacib olduğu koalisiya müharibələrində vacibdir. Bəlkə də, bütün səyləri düşmən koalisiyanın aparıcı dövlətinə qarşı yönəltmək lazımdır. Ancaq belə bir variant da mümkündür ki, daha kiçik düşmənlərin əvvəlcə məhv edilməsi əsas düşmən üzərində qələbə çalmaq üçün müharibənin əvvəlinə nisbətən, daha əlverişli şərait yarada bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, Yeddiillik müharibə illərində Fransa bütün qüvvələrini Prussiya ilə mübarizəyə sərf edirdi, bununla ingilislərə digər məkanlarda imkan yaradırdı, ancaq Fransaya qarşı koalisiyanın «mühərriki» məhz İngiltərə idi, ona qarşı mübarizə fransızların müharibədə əsas məqsədi idi. Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcında hələ sərf edilməmiş ehtiyatlara və kadr heyətinə malik olmaqla, Rusiya

ordusu Avstriya-Macarıstanı məğlub etmək iqtidarında idi. Bu müharibənin gedişini kökündən dəyişə bilərdi. Ancaq Rusiyanın strategiyası siyasi tələbatlara tabe edilmişdi, o, müttəfiqlərin tələblərinə həddən artıq riayət edirdi və bu, yalnız qüvvələrin parçalanmasına deyil, həm də dəqiq strateji planının olmamasına gətirdi. 1914-cü ilin avqustunda müttəfiqlərin təhriki ilə, ilk növbədə siyasi mülahizələri güdərək, Rusiya komandanlığı tələsik Şərqi Prussiyaya formalaşdırılması tam bitməyən iki qoşun göndərdi. Nəticədə, Rusiya üçün dəyərli olan kadr hissələri məhv edildi və ümumi müvəffəqiyyət əldə etmək şansı azaldı. Darmadağın edildikdən sonra əzəldən baş verən uğursuzluq Rusiya qoşunlarının Almaniya ilə mübarizədə bütün cəbhə boyu fəaliyyətinə təsir etdi.

Ən yeni dövrdə Əfqanıstanla müharibə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən, bir sıra gərgin problemlərin mövcud olduğunu inkar etmək olmazdı, Sovet İttifaqı onların həllindən boyun qaçıra bilməzdi. Digər tərəfdən, siyasi məqsədlərin qeyri-dəqiqliyi, həmin dövrün rəhbərliyi tərəfindən bu ölkənin özünəməxsus cəhətlərinin dərk edilməməsi arzu olunan nəticənin, yəni qələbənin əldə edilməsinə yönəlmiş ölçülərin qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi başa düşülən dəqiq strategiyanın hazırlanmasına gətirdi. Daha da qeyri-müəyyən isə hansı nəticələrin məhz qələbə hesab edilməsidir. «Beynəlxalq borcun yerinə yetirilməsi» haqda dağınıq şüarlar, SSRİ-nin bu rayonda dövlət maraqlarının qorunması haqda məsələni daha da tutqunlaşdırdı. Həmçinin Sovet ordusunun bu müharibədə məğlub olduğunu demək olmaz, ona görə ki, onun hansı məqsədləri güddüyünü və buna nə qədər nail olduğunu söyləmək çətindir.

Strategiyanın fəaliyyəti üçün əlverişli şərtlərin yaradılması siyasətin hazırlanması ilə bağlıdır. Bu daha geniş sahələrdən biridir. Bura bəzi dövlətlərlə ittifaqların bağlanması, digərilərinin neytrallığının təmin edilməsi daxildir. Müttəfiqin seçilməsi bir sıra faktorlarla müəyyən olunur. Bu müttəfiqin gücüdür. O ilk növbədə, bir sıra amillərdən dövlətin hərbi sistemi, ictimai və dövlət quruluşu, onun demografiyası və iqtisadiyyatı, mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, əhalinin psixoloji xüsusiyyətləri, dövlət rəhbərlərinin şəxsi keyfiyyətləri və s. asılıdır. İkincisi, gələcək mübarizədə potensial müttəfiqin iştirakının dərəcəsi təkcə onun qüvvəsindən deyil, həm də maraqlı olmasından asılıdır. Burada söhbət ümumi maraqların axtarılmasından və ya ən azı real faydaların vəd edilməsindən gedir (Çox zaman daha sıx birləşdirici maraqlar ümumi düşmənin olmasıdır. Bu zaman «Kimə qarşı dostlaşacayıq?» prinsipi işləyir). Müttəfiqin seçilməsi daha çox coğrafi faktordan asılıdır. O qüvvələrin ilkin qruplaşmasını və müttəfiqlərin gələcək qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir. Buna misal kimi İtaliya və Prussiyanın Avstriyaya qarşı 1866-cı il müharibəsini göstərmək olar, bu zaman Prussiyalılar üçün əsas fakt İtaliyanın hərbi qüvvələrinin real gücündən asılı olmayaraq, Avstriya qüvvələrinin əsas teatrından uzaqlaşdırılması idi. Digər bir misal kimi, Almaniya Baş Ştabının iki cəbhədə müharibəni strateji planlaşdırmasını və Almaniya qarşı koalisiyanın Birinci və İkinci dünya müharibələri zamanı fəaliyyətini göstərmək olar.

Eləcə də, bu və ya digər dövlətin neytrallığının təmin edilməsi mühüm ola bilər. Məsələn, Fransa-Prussiya müharibəsinin hazırlanması zamanı Prussiyanın xarici siyasətinin həyati əhəmiyyətli məsələsi keçmiş düşmən-Avstriya-Marıstanın neytrallığının təmin edilməsi idi. 1939-

1940-cı illərdə Almaniya üçün yalnız hələ də qeyri sabit olan və onu xammal və ərzaqla təchiz edən İspaniyanın franko rejiminin deyil, həm də İtaliyanın neytrallığının saxlanması əlverişli idi. İtaliyanın iqtisadiyyatının və hərbi qüvvələrinin müharibəyə girən zaman zəifliyi almanları qüvvələri parçalamağa və ehtiyatları müttəfiqləri saxlamağa sərf etməyə məcbur edirdi. Rusiyanın xarici siyasətinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində səhvləri Yaponiya ilə müharibə ərəfəsində onu faktiki təcrid edilmiş vəziyyətə qoydu. Hətta müttəfiqi Fransa Rusiyanın Uzaq Şərqdə fəallığını dəstəkləmirdi. Bu da məhz hərbi əməliyyatların uğursuzluğunu, mövcud hərbi və iqtisadi ehtiyatlarla effektiv manevr etməsinin qeyri-mümkünlüyünü əvvəlcədən müəyyən etdi.

ABŞ-ın İkinci dünya müharibəsindən sonrakı təcrübəsi ibrətamizdir. Koreyada müharibə zamanı amerikalılar BMT-in bayrağı altında çıxış etməklə, kifayət qədər əlverişli şərait yarada bildilər. Onlar hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirakı bir sıra dövlətləri cəlb edə bildilər, baxmayaraq ki, onların müharibəyə ümumi payı o qədər də böyük deyildi, bununla ABŞ-ın fəaliyyətinə xarici siyasi dəstək təmin edilmiş oldu. Vyetnam müharibəsi bir başqa mənzərə təqdim etdi. ABŞ-ın əsas müttəfiqləri ondan uzaqlaşmağa üstünlük verdilər, amerikalılara birbaşa dəstəyi isə yalnız onun Asiya-Sakit okean regionundan olan ən dəniz təərəfdarları verdilər.

Siyasət əks tərəfin təbələrini hərəkətə gətirilməsi, düşmənin arxa cəbhəsinin yarılması kimi mürəkkəb məsələni həll etməklə, strategiyaya kömək edə bilər. Eyni zamanda siyasi rəhbərlik tərəfindən hazırlanacaq və həyata keçiriləcək müxtəlif variantlar da mümkündür. Bu öz tərəfinə dövlətin bütöv bir əyalətinin, rayonunun bu və ya digər səbəbdən düşmənin fəaliyyətini dəstəkləməyə meyli olan əhalisini öz tərəfinə çəkməkdir. Həmçinin hər hansı sosial qrupu, sinfi, dini qrupu, siyasi partiyayı, ayrı-ayrı şəxsləri, aparıcı xadimlərini öz tərəfinə çəkmək mümkündür. Bu zaman yalnız kəşfiyyat şəbəkəsinin yaradılması deyil, həmçinin əks tərəfə lazımi baxışlar və dəyərlər sistemini qəbul etdirmək kimi daha geniş və müəyyən qədər perspektivli vəzifələr nəzərdə tutulur.

Siyasətin həll etdiyi daha mühüm vəzifələrin sırasına strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması üçüncü rəyin formalaşdırılmasını aid etmək olar. Söhbət yalnız hərbi əməliyyatların ərəfəsində və ya gedişində təbliğatdan getmir. Daha əhəmiyyətli əhalinin müvafiq ruhda tərbiyə edilməsi kimi uzunmüddətli vəzifədir, onların reallaşdırılmasına tək bir onillik sərf olunmur. Belə bir deyim məşhurdur ki, Sadova və Sedan arasında döyüşü alman məktəb müəllimi udmuşdu. Bu qələbələri yalnız Prussiyaların daha yüksək savadı təmin etməmişdi, bu savad nəticəsində müasir texnikadan istifadə edən və öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən etibarlı işçilər, dəmiryolçular, əsgərlər, məmurlar yaranmışdı. Uzun illər ərzində, məktəbdən başlayaraq, almanların düşüncəsində müəyyən ideyalar kompleksi yaranmışdı ki, hərbi gücün əsas komponenti olan mənəvi faktorun məqsədyönlü yaradılması aparılırdı. Bu möhkəm yeridilmiş baxışlar nəinki hökumətə sülh dövründə müəyyən siyasəti aparmağa imkan verirdi, həm də almanları nəyin naminə qan tökdüklərini aydın bilən və ya bildiklərini güman edən əsgərlərə çevirirdi. Məktəbin və dövrü mətbuatın həll

etdiyi sonrakı vəzifələr, ictimai rəyi manipulyasiya edən bütöv bir sistemlə tamamlanmışdı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcında Avropanın paytaxtlarının meydanlarında isterika həddinə çatmış qəzəblənmiş izdihamlar yığışdı. Şüurun kütləvi formalaşdırılması (güclü təzyiq mexanizmi ilə yanaşı) təkcə müharibə dövrünün ağırlığını çəkmək üçün deyil, həm də müharibələrə hazırlıq üçün vacib oldu. Eləcə də, əks tərəfin ictimai rəyinin formalaşdırılması vəzifəsi mühüm ola bilər. Burada söhbət pasifist və digər beynəlxalq təşkilatların məqsədyönlü fəaliyyətindən, müharibənin dəhşətləri ilə, yaxud öz qüdrətini göstərməklə qorxutmaqdan, yeni müqavimət göstərmək iradəsini qıracaq hər şeydən gedir. Daha perspektiv isə əks tərəfə, və ya ən azı onun rəhbər təbəqəsinə öz dəyərlərini qəbul etdirmək ola bilər. Artıq XVII-XIX əsrlərin qovşağında bir çox Avropa dövlətlərinin Maarifçilik ideologiyasının ideyalarına şərikin olan rəhbər dairələri bayraqlarında bu şüarlar yazılmış Fransa qoşunlarına effektiv müqaviməti təşkil edə bilmədi. XX əsrdə bu və ya digər ideologiyaları yaymaq prosesi əvvəlcə psixoloji müharibə mexanizmləri, daha sonra isə əks tərəfə nəinki ayrı-ayrı baxışları, həmçinin öz mədəniyyətini, dünyagörüşünü, qarşıda duran problemləri və onların həllini qəbul etdirməyə imkan verən informasiya texnologiyaları ilə tamamlandı. Bu sahədə əldə edilən nəticələr çox zaman bütün ehtimalları üstələyirdi. İkinci dünya müharibəsinin başlanğıcında nəinki Fransa cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri, həm də daha geniş dairələri həlledici məqamda mübarizə etmək iradəsini iflic edən məğlubiyyətçiliyə məruz qalmışdılar.

Bəşər sivilizasiyasının müasir mərhələsində bu sahədə hərbi və siyasi metodların nisbəti daha mürəkkəb xarakter kəsb edir. Əhalinin elan olunmuş məqsədlər naminə itki verməyə hazır olması müharibənin gedişinə əhəmiyyətli təsir edə bilər. 1968-ci ilin əvvəlində Cənubi Vyetnamın milli azadlıq cəbhəsinin kütləvi hücumu hərbi nöqtəyi- nəzərdən onlar üçün baha başa gəldi, ancaq siyasi planda, müharibənin ümumi gedişi baxımından açıq üstünlük əldə edildi. Müharibəyə münasibəti Amerika Birləşmiş Ştatlarının özündə də kökündən dəyişməyə nail olunmuşdu və burada müharibəyə qarşı əhval ruhiyyə geniş yayılmaqda idi. Təsədüfi deyil ki, «Səhrada tufan» əməliyyatının gedişində, ABŞ-ın komandanlığı döyüşlər zonasında bütün məlumatı sərt nəzarət altına almışdı. Fars körfəzi və Yuqoslaviyada hərbi əməliyyatların gedişində «dünya ictimai rəyinin» formalaşdırılması üçün real faktlar deyil, kütləvi informasiya vasitələrinin yaratdığı obrazlar dəyərli idi. Cinayətkarların və qəhrəmanların rollarının əvvəlcədən təsvir olunduğu, yaxşı qurulmuş səhnələrin vaxtında verildiyi «virtual gerçəklik» kütləvi şüur üçün hadisələrin real vəziyyətindən olduqca daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəhayət, siyasət strategiya üçün dövlətin hərbi qüvvələrinin yaradılması və saxlanması, lazım olduqda isə, müharibənin aparılması üçün nə qədər resurs vermək məsələsini də həll etməlidir. Qüdrətli iqtisadi potensial özlüyündə dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmir. İstehsalın inkişafında geriləmə, hərbi xərclərdə qənaət etmək səyləri faciə ilə nəticələnə bilər. Ancaq əks ifratlılıq da təhlükəlidir. Silahlanma sisteminin vaxtından əvvəl genişləndirilməsi müharibənin başlamasına gətirir. Bu İkinci dünya müharibəsinin ərəfəsində Fransa və İtaliyada olmuşdu.

Hərbi xərclərlə bağlı həddən artıq gərginlik bütövlükdə iqtisadiyyatın destabilizasiyasına, ciddi daxili sarsıntılara gətirə bilər, bu isə

sonucda dövlətin xarici siyasi mövqeyini zəiflədə bilər. Bu mülahizələr heç də həmişə yeni silahlanma sistemlərini və hazırlıq proqramlarını inkişaf etdirməyə hazır olan hərbi rəhbərlər tərəfindən nəzərə alınmır. Eyni zamanda, nə yüksək dərəcədə effektiv silahlanma sistemlərinin yaradılması, nə geosiyasi proqramların uğurlu yerinə yetirilməsi millətin həddən artıq gərginlik nəticəsində zəifləmiş həyat potensialını kompensasiya edə bilməz. Əks tərəfə silahlanmanı qəbul etdirməklə, onun iqtisadi cəhətdən zəiflədilməsi aparıcı dövlətlərin xarici siyasi arsenalına daxil olmuşdu. Ona görə, şübhəsiz ki, bu növ məsələlər ilk növbədə siyasi rəhbərliyin səlahiyyətindədir, o, məsələni bütövlükdə nəzərdən keçirir, qərar qəbul edir və lazım olarsa, ona görə məsuliyyət daşıyır. Hərbi gücü təşkil edən problem xüsusi araşdırma tələb edir.

Hərbi gücdən uğurla istifadəni təmin edən siyasi rəhbərliyin fəaliyyətində hərbi əməliyyatların başlanması üçün münasib məqamın seçilməsidir. Burada düşmənlərin dəqiq müəyyən edilməsi və koalisiyanın formalaşdırılması, lazımı dövlətlərin neytrallığının təmin edilməsi, daxili və xarici siyasi mövqeyin və onun perspektivlərinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi və hərbi potensialların nisbəti, onların mümkün iştirakçılarının qüvvələr gərginliyinə tab gətirmək imkanları problemləri ilə sıx bağlıdır. Eləcə də vuruşan tərəflərin mümkün cavabdehliyi məsələsi vacibdir – kim və hansı şərtlərdə konfliktin təşəbbüsçüsü, yəni təcavüzkar, və kim – müdafiə olunan tərəfdir. Çox zaman müharibənin başlaması üçün vaxtın seçilməsi hərbi qüvvələrin tez dəyişən birbaşa nisbəti ilə müəyyən olmurdu, bu zaman hərbi mülahizələr çox zaman üstün tutulurdu.

Uğurlu seçimə misal kimi, Prussiyanın Avstriyaya qarşı 1866-cı il müharibəsini göstərmək olar, bu zaman sonuncu hələ də 1859-cu il müharibəsindən dirçəlməmişdi. 1914-cü il iyul böhranı zamanı Almaniya hökuməti Almaniyanın 1914-cü il üçün yenidən silahlanmasının bitməsi faktını rəhbər tuturdu, Fransa və Rusiyanın yenidən silahlanma proqramı isə 1917-ci il üçün tamamlanmalı idi. 1914-cü il üçün Almaniya və onun potensial düşmənləri arasında parçalanma maksimal idi, bundan sonra o, ancaq azalmalı idi. Nəticədə müharibənin qaçılmaz olduğunu hesab edərək, Almaniya hökuməti müharibəni məhz 1914-cü ildə başlamağı qərar etdi. Bu hal bir növ müharibəni başlamaq haqda qərarın əsasən digər qrup faktorların təhlili əsasında qəbul olunmasına mənfi nümunədir. Nəticədə Almaniya hökuməti Klauzeviçin mülahizəsini baş ayaq etdi, böhran dövründə xarici siyasəti strategiya mülahizələrinə tabe etdi. Almaniya xarici siyasətinin manevr imkanları kəskin şəkildə azaldı, beynəlxalq təcrid olunma təhlükəsi yarandı.

Çox zaman, müharibəni başlamaq haqqında qərar qəbul edərkən, hökumət daxili problemləri də nəzərə almalı idi. Kəskin daxili siyasi böhran potensial düşmənin fəallığını iflic edə bilər. Digər tərəfdən, bu böhran onu daha da fəal, avantürist əməllərə sövq edə bilər, bu zaman müharibədə daxili ziddiyyətləri azaltmaq üçün vasitələr axtarırlar. Tarixi təcrübə göstərir ki, burada edilən səhv, xüsusilə bəhəş başa gələ bilər. Bu səhvə misal kimi III Napoleonun Fransa-Prussiya müharibəsinin başlanğıcında fəaliyyətini göstərmək olar.

Ancaq müharibəni başlamaq üçün zamanın seçilməsinə həm də potensial düşmənin daxilində qeyri sabitliyin artması təsir edə bilər, bu isə onun qərarlılığının və imkanlarının azalmasına gətirir. Rejimi yeni

qüvvə ilə yüksəltmək və narazı olanları susmağa məcbur etmək üçün «kiçik yenilməz müharibəni» başlamaq niyyəti müəyyən müddət üçün yerinə yetə bilər, ancaq uğursuzluq olarsa, daha güclü miqyaslı daxili sarsıntılar təhlükəsi yaranır.

Bu siyasi qərarların rolu hərbi qüvvələrin təchizatı və genişləndirilməsinin miqyası və bahalıqı artdıqca, artmışdı. Artıq XVII-XVIII əsrlərdə müharibəyə hazırlıq vergilərin artırılması və vəsaitin yığılması, əsgərlərin çağırışı, təlimi donanmanın təchizatı üçün bir neçə il tələb edirdi. Bir neçə illər ərzində yaradılan və inkişaf etdirilən, daha baha başa gələn və mürəkkəb silahlanma sistemlərinin ortaya çıxması, lazımi infrastrukturun yaradılması, təşkilat tədbirlərinin aparılması-bütün bunlar siyasi qərarlara artan tələblər qoyur. Səhvin dəyəri həddən artıq artmışdır. Məsələn, dənizdə müharibəyə hazırlıq baha başa gələn gəmi tikintisi proqramlarının həyata keçirilməsi üçün bir-iki onillik çəkə bilərlər. Gələcək əməliyyatların xarakterini proqnozlaşdırarkən edilən səhv müharibə üçün az faydası olan çoxlu sayda gəmilərin yaranmasına və eyni zamanda lazımi gəmilərin olmamasına gətirmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın dəniz nazirliyi əsas potensial düşməni İngiltərə hesab edərək, donanmanın yaradılmasını kreysər müharibəsi ideyasına yönəltdi. Nəticədə Yaponiya ilə müharibə zamanı böyük büdcə vəsaiti eskadra döyüşlərinin aparılması üçün az əlverişli olan kreysərlərin və kreysər tipli zirehli gəmilərin yaradılmasına sərf olunmuşdu. Onlar Rusiya-Yaponiya müharibəsinin gedişinə demək olar ki, heç bir təsir etməmişdilər. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində aparıcı dövlətlər yenidən dənizdə silahlanmaya başladılar, drednoutlar bir növ «böyük dövlətlər klubu»na buraxılış vərəqəsinə çevrildi. Ancaq sualtı gəmilərin, qayıq əleyhinə və desant gəmilərinin tikilməsinə, müvafiq əməliyyatların aparılmasına az diqqət ayrılırdı. Bununla belə məhz onlar (və ya onların olmaması) dənizdə müharibənin gedişinə mühüm təsir edir.

Silahlı mübarizənin aparılması üçün kifayət qədər vasitələrin təmin edilməsi məsələsində siyasi qərarların əhəmiyyəti, xüsusilə ona görə böyükdür ki, peşəkar hərbcilər çox zaman keçmiş konfliktlərdə yaranmış təcrübələrinin əsiri ola bilərlər. Onun əsasında operativ planlar işlənilir, silahların işlənməsinə tələblər qoyulur, qoşunlar hazırlanır və əhali mənəvi-psixoloji hazırlanır, iqtisadiyyata tələblər irəli sürülür (belə bir həqiqət doğrudur ki, generallar həmişə keçmiş müharibəyə hazırlaşılar). Birinci dünya müharibəsinin mövqə cəbhəsini təkrar edən Majino xəttinə qoyulmuş minlərlə frank Fransaya vaxtında lazımi miqdarda müasir silahlı qüvvələr yaratmağa imkan vermədi. «Majino axmaqlığı» yalnız fransız hərbcilərinə deyil, həm də dövlətin siyasətinə bütövlükdə, əhalinin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir etdi. Kifayət qədər qənaətbəxş iqtisadi potensialına malik olarkən, fransız siyasətçiləri öz silahlı qüvvələrini lazımi mübarizə vasitələri ilə təmin edə bilmədilər. Almanlar 1940-cı ildə fransızlara onların hazırlaşdıqları deyil, başqa növ müharibəni aparmağa vadar edə bildilər. Öz növbəsində Almaniya da İkinci dünya müharibəsi dövründə hər biri xüsusi vasitələr tələb edən iki müxtəlif istiqamətlərdə mübarizə aparmalı oldu. Sovet İttifaqına qarşı müharibə üçün zirehli tank texnikası, səhra topları, müvafiq nəqliyyat vasitələri, ordunu dəstəkləyən aviasiya ilə təchiz olunmuş böyük quru qoşunları lazım idi. Məhz bu müharibə Almaniyanın iqtisadi potensialının böyük hissəsini apardı. Müharibənin həm

Atlantik okeanı, həm də Aralıq dənizində aparılması tamamilə fərqli silahlar və hazırlıq aparmağı tələb edirdi. Hətta bütün Avropanın iqtisadiyyatını tabe etsə də, üçüncü Reyx bu müxtəlif istiqamətli vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədi.

Siyasətçilərin müharibə aparmaq üçün irəli sürdükləri maddi vəsaitlərin kifayət etməsi problemi, həmçinin müharibənin aparılması üçün hansı miqdarda iqtisadi resursların verilməsini, mövcud hərbi qüvvələrin hansı hissəsinin hərbi əməliyyatların gedişində «sərf olunması», hansının isə müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemi üzrə partnyorları ilə qarşılıqlı əlaqələri üçün saxlanması məsələlərinə toxunur.

İkinci dünya müharibəsindən sonra iki fəvqəl dövlət arasında raket-nüvə silahlanması daha qüdrətli və bahalı sistemlərin yaradılmasına gətirdi. Bu silahlanmanın xarakteri şübhəyə yer qoymurdu. Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet İttifaqı onları bir-birinə qarşı yaradırdılar. Nəticədə ikinci və üçüncü dərəcəli hesab olunan istiqamətlərə lazımı diqqət verilmirdi və hər iki tərəf bəzən kiçik və lokal konfliktlərin həlli, üsyançıların yatırılması, sərhəd toqquşmalarında iştirak etmək üçün vasitələr axtarırdılar. «Çevik reaksiya», «bir böyük və bir kiçik müharibə», «bir yarım müharibə», «ikiyarım müharibə» konsepsiyaları ortaya çıxmağa başladı.

Hərbi gücün elementləri. Hərbi güc anlayışı tarixən şertləşmişdir, inkişafın müxtəlif mərhələlərində bəzi elementlər birinci plana çıxır, digərləri ikinci planda olur, və yaxud hamısı öz əhəmiyyətini itirirdi. Dövlətin hərbi gücünü təşkil edən elementləri nəzərdən keçirərkən, onları üç qrupa bölmək məqsədəuyğundur: dövlətin sərəncamında olan insan və təbii resurslar, istehsal qüvvələrinin, texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin sosial və sosial-siyasi təşkilinin səviyyəsi.

Ənənəvi cəmiyyətin inkişafının hələ erkən mərhələlərində texnologiyalar və təşkilatçılıqda üstünlük bəzən hətta uzunmüddət davam edən hərbi üstünlüyə çevrilirdi. Roma legionları daha çoxsaylı olan düşməni məhz təşkilatçılıqları və intizamı hesabına məhv edirdi. Öz dövrü üçün böyük miqdarda dəmir və bunun nəticəsi olaraq silahlar və yaraq-əsləhə istehsal etmək imkanı bu və ya digər ərazilərin irəli çıxmasına səbəb ola bilirdi (Orta əsrlərdə Burqundiya, XVI-XVII əsrlərdə İsveç). Cəngavər süvari dəstələrinin əhəmiyyəti odlu silahın üzə çıxmasına görə deyil, yaxşı təşkil olunmuş muzdluların fəaliyyəti hesabına azaldı. Cəngavərlərin hücumları intizamlı piyadaların dəqiq nizamının mizraqları önündə əzilirdi.

Yeni dövrün qovşağında dövlətin hərbi gücünü təşkil edən elementlərin qarşılıqlı asılılığı daha mürəkkəb və əlaqədar olur. XVI əsrdə Avropa demək olar ki, «ispan qızğınlı»-ispan muzdlu piyadalarının qarşısında qorxudan tir-tir əsirdi (bu piyadalar arasında ispanlar demək heç də çox deyildi). Muzdluların əməliyyatları isə Yeni Dünyadan daxil olan qiymətli metallar hesabına maliyyələşirdi. Coğrafi kəşflər və müstəmləkə imperiyalarının yaranması Avropada qüvvələr nisbətində təsir etdi. XVII əsrdən başlayaraq, hərbi gücü təşkil edən elementlərin sayı artır və onların qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəbləşir. Cəmiyyətin inkişafının hər bir pilləsinə özəl texnologiyalar, təşkilatçılıq səviyyəsi, demorafik inkişaf xüsusiyyətləri və s. xasdır: bu ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının sənayeyə qədərki (ilkin, orta və yetkin), sənayedən sonrakı mərhələsidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz beynəlxalq münasibətlər sistemləri əksərən birinci iki mərhələ ilə üst-üstə düşür; təbii ki, bütün bu proseslər müvafiq modellərin yarandığı Avropaya aiddir.

Sənayeyə qədərki cəmiyyət. XVII əsrin ortalarından XVIII əsrin sonuna qədər dövlətlərin hərbi gücü necə müəyyən olunurdu? Bu suala cavab vermək üçün Otuzillik müharibədən başlayan həmin dövrün böyük konfliktlər təcrübəsinə nəzər yetirmək lazımdır. Bir tərəfdən, artıq yığılmış dəyişikliklərdən doğan proseslər davam edirdi. XVI-XVII əsrin əvvəllərində çoxsaylı müharibələr hərbi işdə, silahlanmada və taktikada dəyişikliklərə gətirmişdi. Tədricən gözəl, ancaq pis təşkil olunmuş və zəif zadəgan qeyri-nizami qoşunları keçmişdə qalırdı. Artıq müharibə aparma işində «xüsusi sahibkarlar» olan kondotyerlərin başçılıq etdiyi muzdlu dəstələr öz rolunu itirirdi. Hələ də əhali və maliyyə imkanları kimi faktorlar öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Artıq əhalinin sayı deyil, sıxlığı, iqtisadiyyata zərbə vurmada böyük hərbi kontingentlər çıxarmaq qabiliyyəti rol oynamağa başlayırdı. Süvari qoşunlar və nəqliyyat üçün kifayət edən sayda atların olması (və ya onları qonşu dövlətlərdən maneəsiz almaq imkanları) vacib idi. Maliyyə imkanları qoşunların təchizatı və muzdluların vaxtında haqqının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Napoleon bununla əlaqədar qeyd etmişdi ki, müharibə üçün üç şey-pul, pul və yenə də pul lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəlinə kimi hərbi qüvvələrə olan ehtiyac əhalinin əsas kütləsinin tələbatları üçün olan eyni istehsal sahələrinin hesabına ödənilirdi. Hərbi xərclər, məvacib istisna olmaqla, mahud, ayaqqabı, qoşqu ləvazimatları, ərzaq və yem, at və qatırların alışından ibarət idi. Xüsusilə hərbi istehsal metal istehsalı və emalı üzrə xüsusi müəssisələr və az saylı dövlət arsenalları ilə təmin edilirdi. Hətta XVII-XIX əsrin əvvəlində əsgərlərin silahlarının misdən olan hissələri xüsusi qayğı ilə saxlanır və yenilərinin hazırlanması üçün təkrar əridilirdi. Eyni tərsanələr hərbi və mülki gəmilərin tikintisi üçün uğurla istifadə olunmurdu. Artilleriya və artilleriya sursatlarının hazırlayan müəssisələr xüsusi ixtisaslaşmışdı. Nəticədə iqtisadiyyatın inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsi müvafiq hərbi potensialı təmin edə bilirdi. Yadda saxlamaq lazımdır ki, istehsalın həmin dövr üçün səviyyəsi və dövlət aparatının səviyyəsi hərbi qüvvələrin qısa zamanda cəbhəyə göndərilməsinə elə də imkan vermirdi. Qısa müddət ərzində kifayət qədər pul ehtiyatlarını, maddi və ərzaq ehtiyatları yaratmaq çətin idi. Əsgərlərin səfərbər edilməsi və muzdluların toplanması (hətta məcburi) da çox vaxt tələb edirdi. Nəticədə dövlət rəhbərləri tərəfindən hərbi güc tətbiqi haqda qərarın qəbul edilməsi və hərbi əməliyyatların başlanması arasında çox vaxt keçirdi və tərəflərin şansları tədricən bərabərləşirdi.

Artıq Otuzillik müharibənin gedişində aydın oldu ki, mövcud iqtisadi, demografik və digər imkanların reallaşdırılmasını, effektiv hərbi qüvvələrin yaradılmasını və genişləndirilməsini yalnız güclü mərkəzləşmiş dövlət həyata keçirə bilər. Məhz Fransa, İsveç, Avstriya, İngiltərə, Rusiya və sonra Prussiya kimi dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil etməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Otuzillik müharibənin gedişində Vallenşteyn tərəfindən geniş miqyasda yeni prinsip tətbiq olundu, yeni müharibə özü-özünü qidalandırmalıdır. Nizamsız soyğunçuluq keçmişdə qaldı. Onun yerinə işğal edilmiş torpaqların amansız talanı gəldi ki, o

daha sistematik və hətta qanuniləşmiş xarakter- hədsiz təzminatların alınması kəsb etmişdi. Bu üsul Napoleon tərəfindən təkmilləşdirilmişdi.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hərbi texnikanın eyni inkişaf səviyyəsində də ayrı-ayrı dövlətlər önə çıxmışdır. İngiltərənin nümunəsində hər şey aydındır. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin birinci yarısında iqtisadi yüksəlişlə əlaqədar olan üstünlüklər effektiv sosial-siyasi təşkilatla tamamlanmışdı. «Yeni nümunəli ordu»nun yaranması nəinki vətəndaş müharibəsində qələbəyə şərait yaratdı, həm də Şotlandiya və İrlandiyanın tabe edilməsinə, İngiltərə-Hollandiya ticarət müharibələrində uğurlara gətirdi. Ticarət yollarının Aralıq dənizindən Atlantik okeanına keçirilməsi İngiltərəni Avropanın «uzaq tənha yer»dən ticarət əlaqələrinin qovşağına çevirdi. Britaniyanın dəniz qüdrəti yüksəlməyə başladı. Qısa müddətdə ticarət və hərbi gəmilərin yeni növü formalaşdı, o isə Aralıq dənizində həmin dövrdə iki min il ərzində hökmranlıq edən (XIX əsrin ortalarında buxarla işləyən və zirehli gəmi donanmasına keçiddən sonra bu tip on ildən az vaxtda aradan çıxdı) gəmilərdən fərqlənirdi. İngiltərə donanmasının nizamı və ənənələri, komplektləşdirmə və sərt, hətta terrorist intizamı, baza, kəşfiyyat, məlumat sistemi dirçəlirdi. XIX əsrin əvvəli üçün bu cür səciyyələndirilən belə bir vəziyyət yaranmışdı: «Britaniya taxta divarlarla əhatə olunmuşdur. Bu divarlar onun donanmasının gəmilərinin bortlarıdır», ingilislərin dənizlə sıx əlaqəsi, adada həyatın donanmadakı vəziyyətdən asılı olmasının dərk edilməsi dəniz qüdrətinin milli maraqla eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Adanın mövqeyini təhlükəsiz edərək, İngiltərə hökuməti müstəmləkələr uğrunda mübarizə apara, lazım olan zaman subsidiyaları manipulyasiya etməklə, öz maraqlarını qorumaq üçün bu və ya digər dövləti cəlb edərək Avropanın işlərinə müdaxilə edə bilərdi.

İsveçin vəziyyəti isə bir başqa idi, onun hərbi qüdrəti bütün Avropanı yüz illər ərzində qorxu altında saxlayırdı. İsveç kəndlilərinin özünəməxsus sosial-iqtisadi mövqeyi hesabına Otuzillik müharibənin gedişində tərifi təşkilatdan üstün olan dəqiq hərbi təşkilatı yaratmaq mümkün oldu. Hərbi qüdrətə dayaq olan isə bu zaman İsveçin dəmir istehsalçısı kimi Avropanın yarısını təchiz etməsi kimi müstəsna mövqeyi oldu. XVII əsrin ortalarında İsveç özünəməxsus «sahil imperiyasına» çevrildi, o, Baltik dənizinə tökülən çayların mənəblərini və nəticə etibarilə Baltik çörək ticarətini nəzarət altına ala bildi. Hərbi üstünlüklərin reallaşdırılması açıq iqtisadi faydalar gətirdi. İsveçin hərbi prestiji kifayət qədər yüksək idi və onun Şimal müharibəsi zamanı süqutu Avropa dövlətlərinə güclü təsir etdi.

Yeddiillik müharibəyə qədər hərbi gücün tərkib elementləri keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmadı. Həqiqi mənada Yeddiillik müharibə XVI əsrdən bəri tətbiq edilən metodlarla yaradılmış və sonradan təkmilləşdirilmiş hərbi qüvvələrin şahidi oldu: muzdlular və ya əsgərlərdən təşkil olunmuş nisbətən kiçik yaxşı hazırlanmış ordu (uzun illər ərzində yaxşı «əhliləşdirilmiş»), xarici subsidiyalar, əvəlcədən hazırlanmış ərzaq, yem sursatı, silah sursatı. Bu növ metodlar və müharibənin aparılması miqyası həmin dövrdə çiçəklənən «kabinet diplomatiyası»na uyğun gəlirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə daha çox müvəffəqiyyəti koalisiya qüvvələrinə qarşı duran II Fridrixin diplomatiyası və ordusu qazandı. Eyni zamanda, Avropada toqquşan dövlət-

lərin feodal-mütləqiyyətə əsaslanan hərbi və xarici siyasi təşkilatlarının eynicinsliyini vurğulamaq lazımdır.

Mərhələ fərqi probleminin yaranması. Avropanın özündə əsil qalibi müəyyən etmək çətin idi. Müstəmləkəçilərdə və dənizlərdə fransızların ingilislər tərəfindən tam məhvi açıq aşkar idi (doğrudur, Fransanın hərbi donanması müharibə ərəfəsində say etibarilə ingilislərə çatırdı). Şimali Amerikada qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəzərə çarpırdı. Orada əsasən hindularla ticarət aparən bir neçə min fransız sakini ingilis müstəmləkələrinin yüz minlərlə sakininə qarşı dura bilməzdi, onların təsərrüfatı nəinki onların özünü, həm də metropoliyadan göndərilmiş qoşunları təmin edirdi (bu cür vəziyyət onunla bağlı idi ki, fransız və ingilis kolonizasiyası tamamilə fərqli cəhətlərə malik idi). Bu fərq, bunu vuruşan tərəflər arasında mərhələ fərqi də adlandırmaq olar, İngiltərəyə sözsüz qələbəni təmin etdi. Doğrudur, XVIII əsrin ikinci yarısında mərhələ fərqi faktoru tam özünü büruzə vermirdi, ancaq sonra o daha böyük rol oynamağa başladı.

Dövlətin hərbi qüdrəti və onu təşkil edən faktorlar müharibənin gedişində Fransada inqilab və imperiya ilə əlaqədar ciddi şəkildə yenidən qiymətləndirildi. Bu iyirmi ildən çox davam edən müharibə dövrü sənayeyə qədərki cəmiyyətə aid edilən bu miqyasda ən son konflikt oldu. Ancaq artıq bu müharibələrin gedişində dövlətin hərbi gücünə təsir edən yeni faktorlar ortaya çıxdı. Şübhəsiz ki, bu müharibələrin əksəriyyətinə ən güclü ordu fransız ordusu idi. Onun düşmənləri hərbi əməliyyatların gedişində vuruşmağı öyrənməli olurdular. Bu təlimin dəyəri isə çoxsaylı məğlubiyyətlər və itkilər oldu. Belə güman olunur ki, Fransanın hərbi potensialının artması XVIII əsrin sonunda inqilabın nəticələri ilə bağlıdır. Ancaq Fransanın hərbi gücünün bəzi gələcək elementləri artıq «köhnə nizamda» da mövcud idi: Qərbi Avropada ən böyük əhali, çoxsaylı müharibələrdə yaxşı təkmilləşdirilmiş silahlar, mərkəzləşmə ənənələri. Ancaq inqilabın nəticələri açıq üstünlüklər gətirdi. Ordunun şəxsi heyətinin keyfiyyəti əsaslı dəyişdi. Birincisi, əsgərlərin əsas kütləsini inqilabi sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin real nəticələrindən dadmış və onları müdafiə etməyə hazır olan insanlar təşkil edirdi. İkincisi, öz dövrünə görə ən effektiv və insan resurslarının səfərbər edilməsinə şərait yaradan hərbi mükəlləfiyyət sistemi yaradıldı. Bu döyüşə əvəlcədən üstün olan və yüksək döyüş ruhu olan qüvvələr göndərilirdi. Üçüncüsü, inqilabdan sonrakı ilk illərdə fransız cəmiyyətinə xas olan yüksək şaquli hərəkətlilik, yüksək komandanlıq və inzibati postlara həqiqətən də ağılına və cəsərinə görə seçilən insanların, mənsəyindən asılı olmayaraq, gəlməsinə gətirdi. Qısa dövr ərzində Fransa ordusu unikal komanda heyətinə malik oldu. Sonra aşağı təbəqədən təşkil olunmuş komandanlıq heyətinin hazırlanması hərbi təlim idarələrinin yaranması ilə möhkəmləndirildi. Silah maneələrinin aradan qaldırılması, Maarifçilik dövrünün elmi nailiyyətlərin tətbiqi təkcə güclü zabit korpusunu yaratmağa deyil, həm də bütövlükdə hərbi qüvvələrə rəhbərlik sisteminin yaradılmasına imkan verdi. Məsələn, coğrafiyanın və, xüsusilə kartoqrafiyanın nailiyyətlərindən intensiv istifadə olunurdu. Fransız komandirləri və onların ştabları xəritələrdən məharətlə istifadə edirdilər və təsadüfi seçilmiş bələdçilərin məlumatlarına əsaslanmırdılar. Optik teleqraf Şappa (düzdür, yalnız gündüz və yaxşı havada) bir neçə saata məlumatı yüz kilometrə ötürməyə imkan verirdi. Unutmaq

olmaz ki, hələ inqilab müharibələri dövründə müharibə aparmaq üçün ölkənin bütün mövcud – insan və maddi potensialının səfərbər edilməsi ideyası uğurla həyata keçirilirdi, həm də bu əhalinin, onun əksər hissəsinin dəstəyi ilə intensiv ideoloji hazırlanması da aparılırdı.

Son nəticədə, Fransa ordusuna qalib gəlmək üçün müttəfiqlər çoxsaylı koalisiya müharibələrində böyük itkilər hesabına fransız ordusunun şəxsi heyətini məhv etməli oldu. Həmçinin 1814-cü il kampaniyasının çıxışsız günlərində də Napoleon formalaşmış təlim sistemində əsaslanaraq bir neçə həftəyə gənc çağırışçı əsgərləri yaxşı əsgərlərə çevirə bilirdi. Digər tərəfdən, qeyd edilməlidir ki, Fransa donanması matrosların yüksək döyüş ruhuna və gəmilərin fərqli keyfiyyətlərinə baxmayaraq, daim məğlubiyyətlərə düçar olurdu. İnqilabi tribunallar aristokratizmde ittiham olunan və uzun illər ərzində peşəkar təcrübə əldə etmiş dəniz zabitlərini məhv etdilər. Onları aşağı təbəqədən olan istedadlı şəxslərlə əvəz etmək də qeyri-mümkün oldu.

Napoleon müharibələri dövründə hərbi gücü təşkil edən müxtəlif elementlər bəzən qəfil bürüzə olunurdu və onları nəzərə almaq çətin idi. 1812-ci il Rusiya kampaniyasında Napoleon öz ordusunun say çoxluğuna, komanda heyətinin yüksək təliminə, ştabların işinə arxalanırdı. Ancaq əhalinin əhval-ruhiyyəsində başqa, o bir sıra maddi faktorları, o cümlədən Rusiyanın metal istehsalında üstünlüyünü, çoxlu və sərf edilməmiş atların sayını nəzərə almamışdı (bütün Avropada iyirmi illik müharibə ərzində onun at ehtiyatları zəifləmişdi). Nəticədə Rusiya artilleriyası həmişə Fransa artilleriyasını üstələyirdi, süvari dəstələr isə fransız dəstələrinə sayda geri qalmayaraq, itkiləri tez bərpa edirdi.

Əgər bu dövrü dövlətin hərbi gücünün hansı elementlərinin həyati əhəmiyyətli elementlər hesab edilməsi baxımından nəzərdən keçirəlik, burada söhbət. ilk növbədə, qısa müddət ərzində çoxsaylı qoşunu cəbhəyə göndərmək və qoşunlara müntəzəm rəhbərliyi təşkil etmək imkanında olan sistemdən gedir. Ancaq hərbi qüvvələrə rəhbərlik mexanizminin yaradılması problemi sonuna qədər dərk edilməmişdi. Napoleonun təcrübəsi qeyri-tənqidi qarşılanırdı, hələ inqilab illərində formalaşmış bu mexanizm sonucda bir şəxs ətrafında qapanmışdı, onun qərarlarından tam asılı idi. Fransa imperatoru öz şəxsinə sərkərdəni, diplomatı və dövlət rəhbərini birləşdirirdi. Təsadüfi deyildi ki, onun təqlidçilərinin işləri daha da pisləşirdi, qanlı döyüşlər daha az nəzərə çarpan nəticələrə gətirirdi. Eyni zamanda iqtisadiyyatın rolu, həm də Fransaya qarşı koalisiyanın əsas gücünü digər dövlətlərdən keyfiyyətə fərqli pillədə duran İngiltərənin yüksələn iqtisadiyyatı təşkil etməsi faktı tam qiymətləndirilməmişdi.

Erkən sənaye cəmiyyəti. Napoleon müharibələrinin bitməsindən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü nəzərdən keçirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, sənaye inqilabı və aparıcı dövlətlərin erkən sənaye cəmiyyətinə daxil olması hərbi gücün meyarlarında bir sıra dəyişikliklərə gətirdi. İstehsal qüvvələri və texnologiya bəzən elə güclü inkişaf edirdi ki, hərbiçilər baş verənlərin gedişatını dərk edə bilmir və köhnəlmiş təşkilat, taktika və silahlanma formalarında ilişib qalırdılar. Hərbi gücün ayrı-ayrı komponentlərin nisbətində dəyişikliklər Krım müharibəsi və Amerika Birləşmiş Ştatlarında vətəndaş müharibəsi zamanı aşkar olundu. Krım müharibəsinin gedişində mərhələ geriləməsinin hansı təhlükəni yaratdığı aşkar olundu. İqtisadi faktor bu qədər parlaq ifadə

olunmamışdı. Müttəfiqlərin texniki üstünlüyü yüksək idi, o onları dəfələrlə kobud səhv etməkdən xilas etmişdi. Rusiya müharibənin başlanğıcında cəbhəyə göndəriləcək təlim keçmiş ehtiyat hissələrə malik deyildi, dəmir yollarının olmaması qoşunları bir teatrdan digərinə göndərməyə imkan vermirdi. Sevastopol və onun müdafiəçiləri sadəcə olaraq onlara atılan metalların miqdarından məhv olmuşdular. Sinopda qələbə çalmış Qara dəniz donanması Sevastopol buxtasına düşmən buxar gəmilərinin girməsinin qarşısını almaq üçün batırılmalı oldu.

O cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş verən vətəndaş müharibəsi də səciyyəvi oldu. Bu artıq erkən sənaye cəmiyyəti dövrünün müharibəsi idi. İttifaqın ordusunun silahlanması və təchizatı əksərən maşınların hesabına idi. Federal ordunun əsgərləri, keçmiş fermerlər, sənətkarlar, fəhlələr, kiçik sahibkarlar dəzgahlar olmadan hazırlanması qeyri-mümkün olan tufənglərlə döyüşə gədirdilər. Qoşunlar cəbhə xəttinə dəmiryolu ilə göndərilir, rabitə teleqraf xətləri ilə təmin olunurdu. Sahilyanı sularda və çaylarda əvvəllər görünməmiş artilleriya ilə silahlanmış zirehli gəmilər vuruşurdu. Şimalın qələbəsi nəinki iqtisadi potensialın rolunu təsdiq etdi, həmçinin sənayenin, ağır sənayenin və maşınqayırmanın iqtisadi və hərbi potensialın əsası kimi rolunu təsdiq etdi. Diqqətli müşahidəçilər nəinki Şimalın demoqrafik və sənaye üstünlüyünü, həmçinin onun əhalisinin yüksək savadını, çoxlu sayda xəstəxanalar və həkimlərini, kitab-qəzet tirajlarını qiymətləndirdilər və nəzərə aldılar.

Şimalın Cənubla toqquşması beynəlxalq münasibətlər sistemində güvvələrin qruplaşmasına təsir etmədi, ancaq ondan dərs götürənlər arasında Prussiyalılar da oldu. Fransa-Prussiya müharibəsi nəinki beynəlxalq münasibətlərin mövcud sisteminə düzəliş etdi, həmçinin sənaye cəmiyyətin dövründə hərbi gücün bütün əsas komponentlərini nümayiş etdirdi. Prussiyalılar fransızlardan demək olar ki, bütün meyarlarda üstün idilər. Onlar nəinki daha çox əhaliyə, həmçinin ən yaxşı səfərbərlik sistemində malik idilər. Sənaye istehsalının həcmində və keyfiyyətinə görə üstünlüyü aşkar idi. Polad toplar onlara nəzərə çarpan üstünlüyü təmin edirdi. Almanlar təkəcə sıx dəmir yolu şəbəkəsinə malik deyildi, həm də onlardan ordunun mərkəzləşməsi və genişləndirilməsi üçün istifadə edirdilər. «Soruşmayın ki, onların neçə batalyonu var, nə qədər dəmiryolları olduqları ilə maraqlanın», - böyük Moltke öyrədirdi. O, həmçinin istehkamlar əvəzinə dəmiryolları tikməyə səsləyirdi. Ənənəvi intizam yüksək savadla tamamlanmışdı, onun rolu haqda isə artıq yuxarıda danışılmışdı (1914-cü il üçün savadlılığın səviyyəsi Alman ordusunda 99,8%-ə çatmışdı). Ancaq müasirlərini daha çox təəccübləndirən Baş Ştabla Prussiya ordusunun idarə sistemi idi. Artıq dahi tək bir sərkərdəyə ümid bəslənmirdi. Onun yerini hər biri etibarlı olan, digərini əvəz edə bilən, həmkarını izahsız başa düşən və komandada işləyə bilən yaxşı hazırlanmış «simasız insanlar»dan təşkil olunan nizamlı təşkilat tutmuşdu. Əvvəlcədən ardıcıl olaraq həyata keçirilən plan işlənilib hazırlanmışdı. Təşkilatçılıq səviyyəsinə görə Almaniyanın Baş Ştabı həmin dövrdə daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdə formalaşan iri korporasiyanın rəhbərliyini xatırladırdı. Alman hərbi maşınının lərzəyə gətirən effektivliyinə görə ona həsəd aparırdılar və həm müttəfiqlər, həm də düşmənlər onu təqlid etməyə çalışırdı.

Yetkin sənaye cəmiyyəti. XIX əsrin son rübündən və Birinci dünyaya müharibəsinə qədər mürəkkəb təşkilati-texniki komplekslər yaranmağa başladı ki, onlar hərbi əməliyyatların hazırlanması və aparılmasını həyata keçirməli idi. Onlara planları hazırlayan baş ştablar, səfərbərlik sistemləri, kütləvi orduların cəbhəyə göndərilməsi, bütün mümkün ehtiyatların toplanması, uzun illər ərzində yaradılan nəqliyyat infrastrukturunu daxil idi. Bütün bunlar sıx surətdə bir-biri ilə bağlı idi. 1914-cü il iyul böhranının göstərdiyi kimi, bu sistemlər artıq o qədər mürəkkəbləşmişdi ki, bir dəfə işə salındıqdan sonra onları praktik olaraq dayandırmaq qeyri-mümkün idi. Ən mürəkkəb strukturlar öz yaradıcılarını özlərinə tabe etmişdilər. Onlara hərbi və mülki təlim müəssisələri, tədqiqat mərkəzləri, kütləvi informasiya vasitələri tabe edilmişdi. Onların tərkib hissələri isə arxadan zərbə vurmaq məqsədilə düşmən haqqında məlumatları toplayan və ümumiləşdirən idarələr idi.

Bu zaman hərbi gücün iqtisadi və texnoloji komponentlərinə də diqqət vermək lazımdır. Texnologiyanın sürətli inkişaf tempi yenidən yaradılmış silahı köhnə edirdi. Silahlanma proqramında edilən dəyər çox yüksək oldu. Uzun illər ərzində çoxlu pul kənara qoymaq, istehsalı yenedən qurmaq, silah ehtiyatları, silah sursatları, zirehli gəmi eskadraları və müdafiə zonaları yaratmaq olardı-ancaq həlledici məqamda bütün bunların köhnəliyini və ya yeni qoyulmuş məqsədlərə cavab vermədiyini aşkar etmək olardı. Peşəkar hərbcilər böyük çətinliklə baş verənləri dərk etməyə çalışırdılar, eyni zamanda çoxdan əhəmiyyətini itirmiş taktiki gedişlərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Hətta XX əsrin əvvəlində bütün donanmaların admiralları zirehli gəmilərdə taranların olmasını, o cümlədən əlavə olaraq uzaq millərə ağır mərmilər atan qüdrətli topların olmasını tələb edir və gəmilərə lazımı silahları yükləməklə, abordaj vuruşlarına hazırlayırdılar. Quruda isə generallar süvari qoşunlarının hücumlarına və süngü zərbələrinə hazırlaşır, avtomat silahın və kütləvi artilleriya atəşinin əhəmiyyətini anlamağa çalışırdılar. Əsasən generallar və iqtisadiyyat sahəsinin mütəxəssisləri müxtəlif səbəblərdən gələcək müharibəni qısamüddətli hesab edirdilər. Uzunsürən müharibənin mümkünlüyü fikri demək olar ki, cəfəngiyyət idi. Müvafiq olaraq iqtisadiyyatın müharibəyə hazırlanması üçün bütün planlar işlənib hazırlanırdı. Maraqlıdır ki, Almaniya da Birinci dünya müharibəsinə partlayıcı maddələrin istehsalı üçün əsaslı ehtiyatlar olmadan daxil oldu, əsasən uzun sürməyəcək müharibəyə güman edərək, ancaq anbarlarda olan döyüş sursatına arxalandı. Ümumilikdə isə cari tələbatlar mövcud istehsalın hesabına ödənilməsi planlaşdırılırdı. Birbaşa hərbi təhlükə dövründə xüsusi addımlar yalnız maliyyə sahəsində nəzərdə tutulurdu. İstehsal qüvvələrinin güclü artımı, mürəkkəb təşkilati və idarəçilik strukturlarının yarandığı dövrdə iqtisadiyyatın ekstremal şərtlərdə uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərmək imkanlarına, müasir orduların qısa müddətdə bərpa olunması imkanlarına məhəl qoyulmurdu.

Birinci dünya müharibəsi sənaye cəmiyyəti dövrünün müharibəsi oldu. Mövqe cəbhəsi reallığa çevrildi. 1916-cı il üçün quruda, dənizdə, havada vuruşan maşınlar, milyonlarla mərmilər atan minlərlə top lülələrinin sayı və kalibrini işin gedişini həll edirdi. Bu zaman texnologiyada, hətta cüzi dəyişikliklər böyük rol oynayırdı. Almaniya generalitetinin öz dəmiryol şəbəkəsinə həddən artıq arxalanması neft məhsulları tələb edən daxili yanma mühərriklərinin tətbiqinə diqqəti azaltdı. Nəticədə müttə-

fiqlər rezervləri atomobil nəqliyyatına yönəltməklə, Qərb cəbhəsində əldə edilən uğurları itirirdilər. Müharibənin son mərhələsində isə müttəfiqlərin zərbələrinə qarşı Almaniya cəbhəsini yararaq, çoxsaylı zirehli tank hissələri gedirdi. Sınaqlarda ingilis və alman linkorları təxminən eyni sürətə malik idi, ancaq döyüşlərdə alman ocaqçıları zirehli qutularda bağlı qalmaqla, çoxsaatlıq gərginliyə dözə bilmirdilər və gəmilərin gedişi ləngiyirdi. İngilislər üçün forsunkanı çevirməklə mazutu odluğa ötürülməni artırmaq kifayət edirdi.

Dövlətin hərbi gücünün əsas komponenti iqtisadi və sosial-siyasi sistemin ağır gərginliyə tab gətirmək qabiliyyəti oldu. «Total müharibə» konsepsiyasının Birinci dünya müharibəsinin özünəməxsus yekunu kimi ortaya çıxması təsadüfi deyildi. Dövlətin demək olar ki, bütün əhalisinin müharibədə iştirakı nəzərdə tutulurdu: hər bir vətəndaş ya sənayedə, ya kənd təsərrüfatında, ya elm, təbliğat sferasında işləməli və eyni zamanda itaətlə müharibə dövrünün ağırlığını çəkməli idi, bəzən hətta özünün əsas tələbatlarını məhdudlaşdırmalı idi.

Birinci dünya müharibəsi yeni qüvvə ilə mərhələ geriləməsinin təhlükəli olduğunu nümayiş etdirdi. Sənaye cəmiyyətinə keçiddə ilişib qalmış Rusiya imperiyası bu keçidi başa vurmuş dövlətlə qarşılaşmışdı. Bunun nəticəsi müasir müharibənin ağırlığına tab gətirməyən Rusiya idarə sisteminin dağılması oldu. Birinci və İkinci dünya müharibəsi ərzində dövlətin hərbi qüdrətinin tərkib elementləri olan, ərazinin ölçüsü, əhalinin sayı və savadlılıq səviyyəsi, hökumətin ölkədə əhval-ruhiyyəyə nəzarət dərəcəsi öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Doğrudur, iki yüz il bundan əvvəl olduğu kimi, hələ də aydın deyildi ki, inkişaf etməmiş infrastrukturunu olan geniş ərazi düşməne qarşı müdafiədir, yoxsa öz qüvvələrinin səfərbər edilməsi və gecə cəbhəyə göndərilməsi üçün maneədir. Bununla belə hərbi gücün formalaşdırılmasında yeni tendensiyalar yaranmağa başladı. Onlardan bəziləri əvvəllər də üzə çıxmışdı, ancaq hələ eyni idi. Onlar yetkin sənaye cəmiyyətinin sonrakı inkişafı və sənayeden sonrakı cəmiyyətə keçid üçün ilkin kövrək tendensiyalarla əlaqədar idi. Hələ də sənayenin maddi və enerji tutumlu sahələri öz əhəmiyyətini itirməmişdi. İkinci dünya müharibəsinin ərəfəsində, ümumiyyətlə, milyonlarla ton poladsız və yüz minlərlə ton keyfiyyətli poladsız keçinmək qeyri-mümkün idi. 30-cu illərin ikinci yarısında aşkar oldu ki, min at gücü və daha yuxarı gücü olan mühərriklər olmadan müasir aviasiyanı yaratmağa cəhd etməyə belə dəyməz. Ancaq bu az oldu. Qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişmək olmasa da, ən azı bu sahədə düşmənin qəfil üstünlük əldə etməsinə yol verməmək məqsədilə daimi elmi tədqiqatlar, perspektiv hazırlıqlar tələb olunurdu. Dövlətin hərbi gücünün faktoru kimi onun təhsil sistemi, kifayət qədər bahalı avadanlıqla təchiz olunmuş iri elmi-tədqiqat institutlarının mövcudluğu çıxış edirdi. Etibarlı radio rabitə olmadan tank və təyyarə armadaları metal qırıntılara çevrilə bilirdi. Dənizdə və havada radarlardan istifadə olunması həlledici üstünlüyü təmin edə bilirdi. Hospitalarda pensilindən istifadə edilməsi yüzlərlə yaralı şəxsin cəbhəyə qayıtmasına imkan verirdi. Raket texnikası və atom fizikası sahəsində aparılan tədqiqatlar haqqında danışımağa isə ehtiyac yoxdur. Bu istiqamətlərin çoxunun inkişaf etdirilməsi mahiyyətcə sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə bahalı sahələrin yaradılmasını tələb edirdi, bu isə böyük iqtisadi potensialı olan dövlətlərin gücündə deyildi.

Bu sahədə mənfi bir nümunə kimi İtaliyanı göstərmək olar. Musolini rejimi müharibəyə hazırlaşan zaman öz sayına görə heyrət doğuran donanma və aviasiya yaratmışdı. Ancaq İtaliya gəmiləri, təyyarələri və tankları ümumilikdə müasir tələblərə cavab vermirdi, istehsalı yüksək texnologiya tələb edən avadanlığa malik deyildi və düşmənin qurbanına asanlıqla çevrilirdi. Yenidən silahlanma proqramı üçün toplanmış çoxlu vəsaitlər əbəs yerə sərf olunurdu. İtaliya rəhbərləri ölkəni müharibəyə hazırlayarkən hərbi gücün inkişaf istiqamətlərini qabaqcadan görə bilmədilər.

Sənayedən sonrakı cəmiyyətə keçid. Elm tutumlu istehsalın rolu İkinci dünya müharibəsi dövründə durmadan artırdı. 1943-1944-cü illər ərzində ingilislər və amerikalılar öz aviasiyalarını aşkar edən düşmən sistemlərini məhv etmək üzrə radioelektron mübarizəsinə başlamışdılar. Atlantik okeanda radiolokasiyadan istifadə alman sualtı qayıqlarını suyun dərinliyinə salmağa imkan verirdi ki, oradan onlar bir udum su ilə də qayıda bilməzdilər. Müharibənin lap sonunda nüvə silahının tətbiq olunması isə hələ Birinci dünya müharibəsi zamanı başlanmış axtarışların müəyyən mənada tamamlanması idi. Dövlətin hərbi gücünün İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi bir sıra faktorların, beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni qütbləşmiş xarakterini, hərbi-siyasi blokların yaradılması və onların qarşılıqlı qarşılıqlı nəzərə almağı tələb edirdi. Bir tərəfdən, əvvəlki dövrdə üzə çıxan tendensiyalar inkişaf edirdi. Bir-birinə qarşı duran dövlətlər soyuqqanlı şəkildə nüvə və termo-nüvə silahlarını yaradırdılar. Eyni zamanda onun təchizat sistemi işlənib hazırlanırdı. 90-cı illərin sonuna qədər nüvə silahı və onun təchizat vasitələrinə sahib olma bir növ böyük dövlətlər «klubuna» buraxılış demək idi. Artıq 50-ci illərin sonu-60-cı illərin birinci yarısında kosmik silahlanmanın bütün istiqamətləri müəyyən olunmuşdu. Artıq idarəetmə, müşahidə, məlumat sistemləri daha böyük əhəmiyyət əldə edirdi. Düşmənin «gözünü çıxarmaq» və «qulağını batırmaq», onu rabitədən məhrum etmək imkanları, öz silahlı qüvvələrinə rəhbərlik etmək bacarığı bu qüvvələrin məhv edilməsi qədər əhəmiyyətli sayılırdı. Bu vəziyyət bütövlükdə məlumat və rabitə üzərində nəzarətin həlledici rol oynadığı sənayedən sonrakı cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarına uyğun gəlir.

Etiraf etmək lazımdır ki, müasir silahlanma sistemlərinin yaradılması elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətləri ilə əlaqədar oldu.

Raket-nüvə silahlanma yarışını, yeni hücum və müdafiə sistemlərinin yaradılması prosesində, bütün XX əsr ərzində üzə çıxmış tendensiyalar nəinki daha da inkişaf etdi, həm də yeni keyfiyyət kəsb etdi. Birincisi, «qorxu balansını» qəti olaraq təşəkkül etdi. Tərəflər daha yüksək dəyəri olan növbəti silahlanma sistemləri yaradırdılar. Onlar «təmin edilmiş qarşılıqlı məhv etmə»ni təmin etməyə çalışırdılar, bu zaman tərəflərdən birinin ümumi nüvə zərbəsindən sonra salamat qalan, hətta ən kiçik nüvə silahı payı birinci zərbəni vurmuş tərəfin müdafiəsini qırmaq və onun insan, iqtisadi və digər potensialına yolverilməz zərbə vurmaq imkanını saxlayardı. Bu silahlanma yarışında önə çıxmaq üçün edilən hər bir cəhd daha da baha başa gəlirdi və qüvvələrin həddən artıq gərginliyi hesabına əldə edilmiş üstünlük tez itirilirdi.

yişəsi baş verirdi. Livan üzərində hava döyüşlərinin nəticələri Mərkəzi Avropada qarşı duran qruplaşmaların tutuşmasına gətirə bilirdi. Bu cür konfliktlər Yaxın Şərqdə, Cənub-Şərqi Asiyada, Afrikada gedirdi. Onlarda qarşıdurmanın blokların yüzlərlə texnika və minlərlə hərbi qüvvələr iştirak edirdi. Qızğın və dinməz mübarizə daim bütün Dünya okeanı və hava məkanında gedirdi.

Bu şərtlərdə elmi potensialın inkişafı hərbi gücün saxlanması üçün əsas şərti idi. İbtidai məktəbdən ixtisaslaşmış elmi-tədqiqat institutuna qədər hadisələrin gedişatını nəzarət altına alan məqsədyönlü dövlət siyasəti tələb olunurdu. Müvafiq olaraq hökumətin yalnız əhalinin əhval-ruhiyyəsini deyil, öz dövlətinin informasiya məkanının effektiv nəzarət altına almaq imkanları kimi başa düşülən «informasiya təhlükəsizliyi»nin rolu artmaqda idi.

Fövqəladə dövlətlərin qarşısını almaq yalnız ən müasir və nəticə etibarilə ən dağıdıcı texnologiyalarla əlaqəli olan səviyyədə baş vermirdi. Bu qarşısını almağın tərkib elementi silahlanmanın və taktiki gedişlərin ənənəvi növləri ilə də bağlı olan digər səviyyələr idi. Onlar olmadan fəvqəladə dövlətlər və ya onların tərəfdarları arasında hər hansı konflikt ümumi nüvə qırğını ilə nəticələnmə bilirdi. Bütün bunlar hərbi gücün müasir texnologiyaların təsiri altında bir qədər dəyişmiş ənənəvi elementlərinin hələ də qalmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Клаузевиук. О войне. В 2 т. М.: 1937, Т 1.
2. Keegan J. The Face of the Battle. N4. 1976
3. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. N4, 1987.
4. Abbasbəyli A.N. Beynəlxalq münafişələr: Nəzəri və konseptual yanaşmalar. B.: 2006.
5. Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. М.: 1997.
6. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. М.:1997.
7. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya, B.: 2006.
8. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Региональные конфликты и международные права. М., 2005.
9. Shikman S. Theory of political conflict. N.Y., 1989.
10. Thomas K.W., Killmann R.H. Thomas Killmann conflict mode instrument. Xicom, 1990.

МЕСТО И РОЛЬ СИЛОВОГО ФАКТОРА В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТАХ

А.Н.АББАСБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

Предмет исследования статьи – методологические проблемы силового фактора в международных конфликтах. Автор на конкретных примерах, на основе конфликтов на Южном Кавказе показывает какую роль в них играет силовой фактор, который позднее перерастает в террор-сепаратизм. Эту идею автор исследует на основе международных конфликтов, возникших в 90-е годы XX века.

**THE PLACE AND A ROLE OF THE POWER FACTOR IN THE
INTERNATIONAL CONFLICTS**

A.N.ABBASBEYLI

SUMMARY

Object of research of article – methodological problems of the power factor in the international conflicts. The author on concrete examples, on the basis of conflicts on Southern Caucasus shows what role in them plays the power factor which develops into terror-separatism later. The author investigates this idea on the basis of the international conflicts which have arisen in 90th years of XX century.